

UJVÁRY GÁBOR

HÓMAN BÁLINT ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Tudományos rehabilitációja ugyan nagyrészt már megtörtént, ám addig mégsem teljes, amíg az MTA 1945-ös, Hómant a tagjai sorából kizáró határozata érvényben marad.

Kevés annyira vitatott személyisége van a magyar történettudománynak, mint Hóman Bálint. Neve a „Hóman–Szekfűn” kívül amiatt vált szélesebb körben is ismertté, mivel 1946-os népbíróági perének 2015-ös újratárgyalásakor felmentették a háborús bűnök alól, nem sokkal ezután pedig komoly közéleti vita bontakozott ki – végül megghiúsult – székesfehérvári szoborállítási terve körül, amelyben még Barack Obama, az USA elnöke is hallatta a hangját. Történettudományi munkásságáról legföljebb csak akkor esett néhány szó, amikor a Magyar Tudományos Akadémia a 2015-ös bírósági ítélet után sem volt hajlandó visszavenni őt tagjai közé – miközben tudományos munkássága alapján szinte minden magyar historikus nagyra értékeli történészi teljesítményét, emiatt mindmáig a legkiválóbb magyar középkorászok között tartjuk számon.¹

Tanulmányomban nem a könyvtári és műzeumi szakemberről, Hóman Magyar Nemzeti Múzeumbéli főigazgatóságáról (1923–1932) vagy miniszterségéről (1932–1938 és 1939–1942) – illetve 1938 és 1942 közötti, joggal bírált politikai intézkedéseiről – és nem is rendkívül kiterjedt tudományszervezői tevékenységéről kívánok szólni (ezekről számos korábbi írásomban beszámoltam már), hanem elsősorban arról, miként vélekedett saját kora történettudományáról, milyen historiográfiai, módszertani nézeteket képviselt, mennyire voltak ezek irányadóak.

Hóman tanulmányai doktori dolgozatának 1908-as megvédésétől 1919-ig sorra jelentek meg a *Századokban*, a *Turulban*, a *Magyar Nyelvben*, a *Numizmatikai Közlönyben*, a *Történeti Szemlében* és más szakfolyóiratokban, mindenekelőtt Árpád-kori politika-, nyelv-, társadalom-, művelődés-, gazdaság- és pénztörténeti kérdésekről. Egy-egy témához mindig igyekezett sokrétűen közelíteni, talán ezért is tekintették őt később szellemtörténésznek (miközben a fogalom nyugat-európai értelmezése alapján csak részben volt az). Meglehetősen tájékozott volt szakterülete korábbi és kortárs, magyar és európai szakirodalmában, s a klasszikus nyelveken (latin és ógörög) kívül németül, angolul, franciául és olaszul is olvasott. Kezdeti munkáiban is egyértelműen kimutatható erős historiográfiai érdeklődése.

1919-ig több mint negyven publikációja látott napvilágot, ezek közül számosra napjainkig hivatkoznak.² Általános elismerést kiváltó korai művei közül a legjelentősebbek egy 2002-es, kiváló válogatásban is megjelentek, így a *Szent László történelmi jelentősége* (1910), *A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége* (1911), *Az első egyenes állami adó. Adalék az európai adótörténethez* (1912), *Az Adó vagy földbér* (1913), *A XIV. századi aranyválság* (1917) és a *Szent István görög oklevele* (1917)³, és melléjük sorolnám még *A honfoglaló törzsek megtelepedését* (1912), *A magyar pénzverés Szent István korában* (1916), *A magyar nép neve és a magyar király címe a középkori latinságban* (1917).

Kiemelném a *Semigotha* című történeti-genealógiai zsebkönyv 1912-ben megjelent első évfolyamáról szóló könyvismertetését, elsősorban nem is szakmai értéke, hanem szemlélete miatt. Hóman szellemes, olykor gúnyoros kritikájában egyértelműen elítélte a fajelméletet. Szerinte a szerkesztők a „faji elmélet alapján [...] genealógiai adatok óriási tömegével illusztrálják a zsidó és zsidó eredetű családok térhódítását az európai államok főnemessége és nemessége körében”. Az általuk képviselt nézetrendszert továbbgondolva „a szláv poroszok elnémetesedtek, tehát az oroszok, lengyelek és szerbek a német fajhoz tartoznak; a magyarországi németek egy része elmagyarosodott, tehát a bajorok és szászok is magyarok!”⁴

Nemcsak ez bizonyította, hogy Hóman – 1938 és 1942 közötti politikai megnyilvánulásaitól eltérően – határozottan elutasította a származási alapon való megkülönböztetést és a zsidóellenességet. 1916-ban, amikor – elsősorban a többnyire izraelita hadiszállítóknak a társadalom döntő többségének elszegényedésével szembeni gyors gazdagodása miatt – már erősödött az antiszemitizmus Magyarországon, a magyar háborús irodalomból két munkát emelt ki. Ezek szerzői, Molnár Ferenc, a híres író, illetve és a magyar anya- és csecsemővédelem úttörő orvosa, Berend Miklós is zsidó származásúak voltak.⁵ Hogy Hómannak mennyire igaza volt, tanúsítja: Molnár munkáját máig az egyik legjelesebb haditudósítói munkának ítélik, Berendére pedig szintén sokszor hivatkoznak, reprint kiadásban 2012-ben ismét megjelent.

Hóman 1930 körüli önéletrajzában három 1918 előtti művét tartotta a leg-többre. Az egyenes állami adóról és a honfoglalók megtelepedéséről szólót, illetve a leginkább időtállóan bizonyult *Magyar pénztörténet 1000–1325-öt*.⁶ Az utóbbi hatását jelzi, hogy manapság is alapműnek tartják, ami rendkívül ritka egy több mint száz esztendeje született szakmunka esetében. Még az 1950-es és az 1960-as években is gyakran hivatkoztak rá, miközben akkor a szerzőjéről nem – vagy csak súlyosan elítélően – lehetett nyilatkozni. A kül-

földi tudósokat érdeklő részei németül is napvilágot láttak.⁷ Hómannak bizonyosan ez a legmaradandóbb kötete még akkor is, ha a *Magyar történet* általa írt fejezeteit nagyságrendekkel többen olvasták – és olvassák még manapság is –, mint az inkább csak a numizmatákat és a gazdaságtörténészeket foglalkoztató 1916-os alkotást, melynek metrológiája (mérési adatai), váltási kulcsai (a pénznemek átszámítása), valamint a pénznemek ezüsttartalmának meghatározásáról írt sorai nagyjából még mindig pontosnak tekinthetők, akárcsak a pénz korabeli vásárlóképességének megállapításáról szóló részei.

Hóman a numizmatikát nem pusztán éremtannak, hanem gazdaságtörténeti kérdésnek is tekintette és európai összehasonlításban művelte. Domanovszky Sándor és Lukcsics József is feltűnően elismerő recenziót írt a kötetéről. Lukcsics szerint „Hézagpótló és úttörő hatalmas munkával tette gazdagabbá a magyar történettudományt Hóman, aki majdnem emberfeletti feladatának helyes és világos megoldásával minden történetírónak nélkülözhetetlen és biztos segédkönyvet nyújt a középkori oklevelek pénzügyadatainak gazdaságtörténetileg megfelelő megértéséhez.”⁸ Érdemi bírálatban – a kötet szakmai értékének és alaposságának elismerése mellett – csak Varga Jenő részesítette Hómant a polgári radikálisok folyóiratában, a *Huszdik Században*.⁹

A kötet fogadtatása – és Hóman ezt megelőző munkáinak visszhangja – tanúsította, hogy Hóman már harmincesztendő életkora körül, az 1910-es évek közepén a magyar történettudomány ismert képviselői közé tartozott. Ezt bizonyította a budapesti tudományegyetemen 1917-ben elnyert magántanári címe is.¹⁰ Az 1917/18. tanévtől valamennyi félévben tartott órát a középkori magyar művelődés-, gazdaság- és településtörténetről és azok forrásairól, valamint a 18. századi magyar historiográfiáról.¹¹ 1925 januárjában nyilvános rendes tanárrá választották, 1931-ig tartott kurzusokat.¹²

Szakmai megbecsültségéről tanúskodott, hogy 1918 elején meghívták az 1912-ben alapított Debreceni Tudományegyetem bölcsészka egyetemes történeti tanszékének az élére, ám elutasította a felkérést.¹³ 1918. február 25-én pedig a legtekintélyesebb korabeli magyar historikusok, Angyal Dávid, Csánki Dezső, Károlyi Árpád és Tagányi Károly ajánlották a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának. „[...] Hóman tehetségében éppúgy látjuk érvényesülni a kritikai, mint a rendszerező képességet – emelték ki. – [...] Ezek mellett figyelemre méltó nagy irodalmi tájékozottsága és különösen a külföldi szakirodalomban való jártassága.”¹⁴ 1918. május 2-án az MTA nagygyűlése (közgyűlése) 44 igen és 2 nem szavazattal – ritkán mutatkozó többséggel – választotta a testület levelező tagjává.¹⁵ Tizenegy év múlva, 1929. február 27-én Angyal Dávid, Csánki Dezső, Domanovszky Sándor és Lukinich Imre javaslatára az MTA rendes, 1933. május 19-én pedig igazgatótanácsi tagja lett.¹⁶

1919. október 13-án tartotta székfoglaló előadását, *A magyar államháztartás I. Károly korában* címmel.¹⁷ Ennek szövegét hamarosan önálló, több mint 300 oldalas kötétté bővítette. Könyve a pénztörténet melletti leginkább értékálló munkája, elsősorban azért, mivel a Károly Róbertől kialakult felfogást teljesen átértelmezte. „Károly Róbert uralkodói kvalitásait, politikájának reális voltát s a korviszonyok teljes ismerését legjobban az bizonyítja – állította –, hogy [...] a közterheket áthárította az országos rendekre”, és „gondoskodott a rendek hatalmi túlkapásainak megakadályozásáról”.

A regálén, azaz a királyi felségjogon szerzett jövedelmen alapuló „államháztartás a kereskedő, iparos és bányász népelemekre támaszkodott”, emiatt növekedett „a kereskedelmi és ipari telepítés és városfejlesztés fontossága”. A kereskedelmi érdekek irányították a külpolitikát is, amelynek legfontosabb eredménye a bécsi közvetítőkereskedelem kikapcsolására irányuló, 1335-ös, Visegrádon szentesített cseh–lengyel–magyar megegyezés lett. Az, hogy a magyar történelem „talán legszerencsésebb, tartós sikerekben és eredményekben mindenesetre leggazdagabb korszaka Nagy Lajos negyvenesztendő uralma volt” – jelentette ki Hóman –, szintén „legnagyobb középkori uralkodóink egyikének, a történetírásunktól valódi értékének megfelelően máig sem méltatott Károly Róbertnek érdeme”.¹⁸

Hóman egyik legnagyobb hatású írása nemcsak 1916-os pénztörténetének folytatása volt, hanem a *Magyar történetben* e témáról írott fejezeteit is előlegezte.¹⁹ Rengetegszer idézték és idézik, és napjainkig meghatározza a korszak gazdaságpolitikájáról alkotott képünket.

Az Osztrák–Magyar Monarchia, benne Magyarország felbomlása, a két forradalom és az ellenforradalom, valamint a maradék állam nagy részének román megszállása után és a békeszerződés árnyékában Hóman egy olyan tervezetet készített a Magyar Történelmi Társulatnak, amely a két világháború közötti magyar történettudományt is jelentősen befolyásolta. 1920 szeptemberében terjesztette ezt elő, amikor – jórészt Trianon következtében – a magyar múlt, különösen a 18. század elejétől tartó fejlődés megismerése erősen érdekelte az értelmiséget, s ennek következtében az 1920-as évek első felében a szaktudományok között kulcsszerepet kapott a történettudomány.

Hóman javasolta, hogy *A magyar történettudomány kézikönyve* címmel indítsanak útjára egy sorozatot, amely a tudományág múltját, módszereit, forrásait, a történeti segédtudományokat, valamint „a magyar jog-, alkotmány- és közigazgatás; társadalom- és gazdaság-, egyház-, irodalom-, tudomány- és művészettörténetet” mutatná be. Emellett *Magyar történet* címen egy új szintézis megírását szorgalmazta. Munkaprogramját a társulat választmányára „meleg rokonérzéssel” fogadta, s – miután támogatást is sikerült rá szerezni – költségvetésében is nevesítette a Hóman által szerkesztendő kézikönyv kiadását.²⁰

A torzóban maradt, ám értékes – napjainkban is használt – alapvetéseket tartalmazó sorozatban 1923 és 1934 között tizenhárom vastag füzet látott napvilágot. Hóman *A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon* című, mindmáig gyakran idézett munkáját (1925) tette benne közzé.²¹ A projekt másik része, a *Magyar történet* pedig ugyancsak megvalósult: az először 1928 és 1934 között, nyolc kötetben kiadott, Hóman Bálint és Szekfű Gyula tollából született szintézis – még ha sok állítását árnyalták vagy meg is cáfolták az azóta folyt kutatások – minden idők legegységesebb és legszínvonalasabb összefoglalója a 20. századig terjedő magyar múltnak.

Hóman szakmunkáinak kronológiája szerint haladva: 1921 decemberében *A magyar honfoglaláskor irodalma* című akadémiai felolvasásában az egykori bizánci császáríróktól és nyugati évkönyvfeljegyzésektől saját koráig tekintette át a kérdés historiográfiáját. (Később ezt részben beillesztette *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése* című 1923-as dolgozatának bevezető fejezetébe /*A honfoglalástörténet irodalma*/.) Interdiszciplináris közéletismódja itt is kiderült, hiszen fölhívta a figyelmet „a korábban felhaszná-

latlan közvetett források – a nyelv, földrajzi nevek, népszokások stb. – és etnológiai analógiák”, a „gazdaságtörténeti részletkutatás”, illetve az intézménytörténet jelentőségére.²²

1924-ben *A magyar hún-hagyomány és hún-monda* című, 1925-ben jelent munkája kéziratát az MTA Röck Szilárd-díjával jutalmazták. Csánki Dezső és Domanovszky Sándor értékelése szerint Hóman „szigorúan módszeres forráskritikusként” állapította meg „[...] krónikáink hun történetéről, hogy az a XIII. században keletkezett tudakos alkotás, de mint a krónikák szövegfejlődésének alapos ismerője, kimutatja azt is, hogy a hun származás hagyománya már XI. századi krónikáinkban is, a későbbi hun krónikától teljesen függetlenül megvolt, sőt hogy ez utóbbi éppen ennek a hagyománynak köszönheti keletkezését.”²³ Hóman a székelykérdéssel is foglalkozott, s azt vallotta, hogy a székelyek török (hun, avar, talán onogur) eredetű törzsként vagy néptöredékként a honfoglaláskor csatlakozhattak a magyarokhoz, vagy már azelőtt is a Kárpát-medencében laktak.²⁴

1923-ban a *Minervában* a középkori európai és magyar történetírást jellemezte. Összegzése szerint a „nyugati – német, francia és olasz – összetett kultúrhatások alakították át az ősi pogány magyar kultúrát, s ezek felvétele adott módot a magyar szellemnek, hogy a nyugati kultúrákkal sok ponton érintkező, de mégis individuális, sajátos nemzeti kultúráját kialakítsa”.²⁵ A vele szoros kapcsolatban álló, közgyűjteményi kérdésekben sokszor egyeztető Klebelsberg Kuno kultuszminiszter 50. születésnapjára kiadott 1925-ös kötetben a modern értelemben vett, európai szintű magyar történetírás kezdeteiről szólt, Mátyás király korába visszavezetve annak előzményeit, a 18. század elejére téve kritikai-tudományos igényű kiteljesedését.²⁶ 1920-as, a Szent István Akadémián tartott székfoglalójának szerkesztett változata (*Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században*) is erről a témáról szólt. E munkája bevezetésében fogalmazta meg először, hogy a történettudománynak az ember minden irányú – politikai, gazdasági, kulturális, társadalmi – tevékenységét vizsgálnia kell, s a fejlődés megismerésének legfontosabb feltétele a szellemi áramlatok ismerete. Később ezt nevezte szellemtörténeti módszernek.²⁷

Előbbi tanulmányain alapult ma is sokat citált, időtálló műve, *A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon* (1925). Rövid nemzetközi kitekintéssel, hűsz fejezetben, kézikönyvszerű tömörséggel mutatta be a Nyugat-Európával – kis késéssel – szinkronba kerülő magyar történetírás professzionálissá fejlődését. Hóman historiográfiai írásai a honfoglaláskortól a saját koráig terjedtek, de középpontjukban az Árpádoktól Nagy Lajosig tartó időszak, a 18. század, valamint a 20. század eleje állt. Megállapításainak értékállóságát bizonyítja, hogy Hómant napjainkban is a két világháború közötti magyar historiográfia kiemelkedő képviselőjének tartják.²⁸

A korszak tudományos életét összegző 1927-es, Szekfűvel közös írásukban (*Magyar történettudomány*) éppen a „nemzetköziesítés” érdekében tanácsolták: 1. a magyar kutatás eredményeinek idegen nyelvre fordítását; 2. a magyar történelem európai kapcsolatainak alapos feldolgozását („hogy ezeken a határterületeken a vezetés a mi kezünkbe kerüljön”) és „a finnugor-török-mongol nyelv- és történetkutatásnak intenzív művelését”, eredményeinek nemzetközi publikálását; 3. a kutatók „európai, főként német és francia tudományos életbe bekapcsolását”. Mindez részben meg is valósult,

hiszen a két világháború között több történettudományi profillal is bíró idegen nyelvű folyóirat jelent meg, a tehetséges, többnyire fiatal magyar történészek pedig állami ösztöndíj segítségével képezhették magukat tovább a világ különböző pontjain, elsősorban a bécsi, berlini és római Collegium Hungaricumokban.

Ennél is lényegesebbnek ítélték, „hogy az elszakított Felvidék és Erdély történetét továbbra is mi műveljük, és hogy az egykori társországok történetének kutatására is lehetőleg fenntartsuk befolyásunkat”. A legtöbb tennivalót ezen a téren látták, hiszen a szomszédok mindent megtettek e kérdések kisajátítására, Magyarországon viszont szinte semmi sem történt ennek érdekében: a román, a cseh, a szlovák történeti folyóiratok és kötetek hiányoztak a könyvtárakból és a szemináriumokból, e nyelveket ismerő történész pedig alig volt. Ennek ellensúlyozására alapították Teleki Pál kezdeményezésére 1926-ban az Államtudományi Intézetet, majd az azt is magába olvasztó, 1941 végén Hóman vezetésével létrejött Teleki Pál Tudományos Intézetet.²⁹

Hóman a modern magyar történetírásról vallott elképzeléseit több tanulmányban is kifejtette. Legjelentősebbek a *Társadalomtörténeti terminológia* (1921), a *Történelem és katolicizmus* (1926), a *Történettudomány és numizmatika* (1926), a *Történelmi átértékelés* (1930), *A történelem útja* (1931) és *A történelem népszerűsítése* (1934), valamint a Magyar Történelmi Társulat 1943. évi közgyűlésén elmondott elnöki beszéde volt.

A legelsőben a történettudomány terminológiájának fontosságára hívta föl a figyelmet, mivel bármilyen vizsgálódás „csak akkor válik minden nehézség nélkül értékelhetővé, ha e fogalmak jelzésére állandó értékű, alkalmas szavakat és kifejezéseket választunk ki, azokat tudományos műszavakká, terminus technikusokká minősítjük, s mint ilyeneket következetesen használjuk”. Ennek szükségessége „akkor állt elő, [...] amióta bizonyos vonatkozásokban a történettudomány is szabályszerűségeket, típusokat keres és magyaráz”. A történelem ugyan „individuális jelenségek egymásutánja”, ám az összehasonlító módszer révén olyan kollektív tevékenységeket is mutat, amelyek „az emberi közösségek életében a fejlődés bizonyos fokán a hasonló körülmények közt, ha nem is azonos, de hasonló alakban jelentkeznek”. A terminológia kialakítását elsősorban a társadalom- és a gazdaságtörténet esetében vélte elengedhetetlennek, végső célnak pedig egy „magyar történettudományi műszótár” megalkotását tekintette. Emiatt – az akkori viszonyokhoz képest nagyon szabatosan – kísérelte meg „az ősi társadalom- és alkotmánytörténet alapvető fontosságú fogalmainak tisztázását”, ám eközben hangsúlyozta, hogy ezek nem mindig alkalmazhatók, hiszen: „Különböző népeknél, különböző helyen és korban a tipikus kereteken belül a részletekben s néha lényeges részletekben is individuális jelenségekkel találkozunk.”³⁰

A *Történelem és katolicizmus* című beszéde a XVI. Országos Katolikus Nagygyűlésen, 1925. október 13-án hangzott el. Ebben az újkori magyar történelemszemlélet 18. században kiteljesedő kettősségéről, „katolikus és protestáns vagy nyugati magyar és erdélyire” szakadásáról szólt.³¹ Az őt bíráló Ráczy Lajos sárospataki főiskolai tanárnak mintegy hitvallásként foglalta össze előadása célját: „A történészek vissza kell helyezkedni a múlt gondolatvilágába és hangulatába [...]. Nem szabad pártoskodnia, s főleg nem szabad a jóhiszeműséget elvitatnia a neki kevésbé rokonszenves iránytól vagy párttól.”³²

A *Történettudomány és numizmatikában* Hóman az éremtan háromszázados történetét röviden és szakszerűen tekintette át.³³ Két módszertani kulcstanulmánya azonban kétségkívül a minisztersége előtti időszakot záró *Történelmi átértékelés* és *A történelem útja*, amelyek szövegében sok átfedés található.

Előbbiben Hóman elsőként a történelmi átértékelés – amely „alig néhány éve nyert polgárjogot” – fogalmát definiálta. Megállapította, hogy a „történelem terén [...] mindenki szakértőnek, bírálatra jogosultnak érzi magát”, a laikust azonban „a tudománytól távol álló szempontok [...] befolyásolják”, ezért aztán „hosszannával üdvözi a történetíró, aki felfogásában, meggyőződéseiben megerősíti”, aki pedig nem, azt megbélyegzi. A természet- és a bölcsészettudományok közötti különbségtételt helytelennek gondolta, mivel közöttük „legfeljebb mennyiségbeli, fokozati különbségek lehetnek, de minőségbeliek nincsenek”. A tudomány amúgy is koronként és állandóan változik. Az ő idejében a „genetikus történelmi felfogást” tartotta uralkodónak, amely a „történelmi fejlődésben a legkülönbözőbb fizikai és lelki, gazdasági és kulturális, egyéni és kollektív tényezők bonyolult irányító működésének eredményét látja”, és „a lelki tényezőket”, a „szellemi áramlatokat tartja primer történetalkotó és fejlődésirányító erőknél”. E gondolat egyébként a *Magyar történet* 1928-ban kiadott I. kötetének sokat idézett, Hóman által írt előszavára rímelt. Mindez látszólag nem igazán fedte Hóman jórészt gazdaság- és társadalomtörténelmi kutatásait, ugyanakkor egyértelmű, hogy a politikatörténettől már csak azért is különböztek addigi írásai, mivel filológiai, művelődéstörténelmi, néprajzi, nyelvészeti, historiográfiai és egyéb szempontokat rendszeresen érvényesített bennük.

Fejtegetéseit azzal folytatta, hogy a historikus „az egyes tények [...] összefüggésében mutatkozó hézagok betöltése végett is gyakran feltevésekhez, következtetésekhez kénytelen folyamodni”. Ez „kétségtelenül szubjektívebbé teszi a történetíró munkáját a természettudósénál, de ezt a fogyatékoságot ellensúlyozza az a körülmény, hogy míg a természettudós rajta kívülálló tárgyakat és jelenségeket vizsgál, a történész az emberi lélek megnyilvánulásait vizsgálva mintegy újraéli az elmúlt jelenségeket”.

Szerinte „a történetírásban érvényesülő szubjektív elemek [...] szükségszerűen vezetnek a jelenségek átértékelésére, ami azonos az alkotó történettudományi munkával”. Az átértékelés pedig elsősorban „a tények közt fennálló összefüggésnek és az egyetemes fejlődésbe való beilleszkedésüknek új megvilágítását jelenti”, „új adatok felmerülése, régieknek új értelmezése [...], továbbá új vizsgálati módszer alkalmazása [...] miatt”. Leopold von Ranke szellemében azt is kijelentette: „A genetikus gondolat értelmében minden történelmi személyt, eseményt és jelenséget saját kormilójában vizsgálunk és értékelünk, mellőzve a későbbi korszakok világnézetéből, elméleteiből és történetészlemléteiből következő anakronisztikus momentumokat.”

Számos példát hozott a legutóbbi években bekövetkezett „történelmi átértékelésekre”, II. Géza korától kezdve Martinovics Ignác megítéléséig. Összegzésében kiemelte: „A történelmi igazságra való tudatos törekvés kötelességévé teszi a tudósnak oly tények megállapítását és oly átértékeléseket végrehajtását is, melyek közkeletű történelmi véleményeket s a köztudatban igazolt tényként szereplő jelenségeket cáfolnak”. Végül a saját kérdésére („jogosult-e, helyes-e a tudományos átértékelés eszközeit és az igazságkeresés szempontjait alkalmaznunk a nemzeti kultusz központjában álló személyekkel és intéz-

ményekkel szemben?”) válaszolva megállapította, hogy egy tudós erre „[...] csak igenlően felelhet. Bizonyos jelenségek, intézmények vagy személyek tabuvá avatása egyértelmű azoknak a tudományos vizsgálat köréből való kirekesztésével. [...] A tudományos szempontot a magasabb nemzeti érdekek alá rendelve sem támaszthatunk kifogást a nemzeti kultusz tárgyául szolgáló intézmények és személyek történeti jelentőségének módszeres vizsgálata, szakszerű átértékelése ellen.”³⁴

Hóman történeti módszertani fejtegetései nem sokat vesztek az érvényességükből. Bár különösen napjainkban újabb és újabb – gyakran csak rövid szavatosságú – történetírói irányzatok váltják egymást, a Hóman megfogalmazta alapelvek még mindig követendők. S ha úgy tetszik, lehetőséget adnak a dekonstrukcióra, az új olvasatokra és narratívákra – bár akkoriban a mainál érthetőbben fogalmaztak erről.

Az átértékelés problematikája vezetett tovább a következő nagy összegzésig, a részben a Hóman kezdeményezésére kiadott és általa szerkesztett *A magyar történetírás új útjai* című kötetben (1931) megjelent nyitóösszeígg, *A történelem útjái* is. A bevezető tanulmányt jegyző Hóman mellett az irodalom- (Thienemann Tivadar), a művészet- (Gerevich Tibor), az egyház- (Révész Imre), a gazdaság- és a társadalom- (Dékány István), a népiség- (Mályusz Elemér), a jog- és az alkotmánytörténetről (Eckhart Ferenc), a történelmi segédtudományokról (Szentpétery Imre), a régészetről (Tomba Ferenc), a nyelvtudomány és a történetírás kapcsolatáról (Németh Gyula), valamint a politikai történetírásról (Szekfű Gyula) írtak a szerzők. Az igen komoly visszhangot kiváltó kötet szinte kivétel nélkül elismerő kritikákat kapott (még ha az idősebb kortársak bírálták is), így a középnemzedék tényverését, sőt hatalomátvételét jelentette a legtagabb értelemben vett történettudományban. Ezzel egyébként Hóman is tökéletesen tisztában volt, amikor Lenkey Gusztáv újságírónak kijelentette: „A műben a magyar történettudomány egyetemi tanzékeken működő reprezentánsai vázolják a történetírásban követett új elveket és módszereket, s illyképpen a munka a mi generációnk és tanítványaink munkásságának mintegy a nagyközönség számára készült metodikai és világszemléleti igazolása.”³⁵

Hóman *A történelem útjában* a történetírás kialakulását az ókor oknyomozó politikai történelmétől a középkor szentkultuszán át a humanista historikusok már részben kritikai ábrázolásán keresztül a saját koráig tekintette végig, sokszor ismételve a *Történelmi átértékelés* megállapításait. Am annál élesebben bírálta a pozitívizmus anyagiás célkitűzéseit és öncélúvá vált adatgyűjtését, a marxizmusról pedig azt vallotta, hogy a történelmet eszközként használja saját rendszerének igazolására. Egyben a szellemtörténet túlzásaira is figyelmeztetett: „A szellemiek kizárólagos értékelése s a többi történeti tényezők célszerű elhanyagolása – akárcsak a törvénykereső szociológus-történészek pusztán materiális célzata – kivetkőzteti a történelmet a maga mivoltából” – jelentette ki.

Szekfűvel közösen írt *Magyar története* fontos előzményeként említette a Szilágyi Sándor szerkesztette, millennialmi *Magyar Nemzet Történetét*, amely „egyes részeiben a kor színvonalán álló munka, de egységes szintézis szempontra, egységes szerkezet és következetes szempontra híján igazi szintézisnek nem tekinthető”, inkább „sokféle érdeklődésű és különböző értékű monográfiák sorozata”.

A realiztikus és az idealisztikus történetfelfogás elemzése után megállapította: „Utunk iránya tehát ma az idealizmus felé és vele a természettudományos realizmus történet szemléletében háttérbe szorult szellemi jelenségek méltányosabb érzékelése felé mutat. Jarművünk ez úton a szellemtörténet – vagy szinonim szóval élve: a helyesen értelmezett művelődéstörténet – minden régió megközelítésére képes repülőgépe lesz. [...] Az út némely szakaszain azonban továbbra sem nélkülözhetjük a gépkocsit, sőt a forráskutatás, adatgyűjtés rögzös mezőin még a régi idők szekerére is szükségünk lehet, mert a szellemtörténeti irány semmiképpen sem jelentheti a történeti élet materiális jelenségeinek, a gazdasági, társadalmi, politikai jelenségeknek és folyamatoknak, vagy azok bizonyos kategóriáinak figyelmen kívül hagyását s a történeti ismeret alapjául szolgáló forrásadatok negligálását.”³⁶

Történeti objektivitásának ékes bizonyítéka a Magyar Történelmi Társulat 1943. június 11-i közgyűlésén mondott beszéde, amelyben nevek említése nélkül bírálta Mályusz Elemér német és olasz ihletettséggű népiségtörténeti, Baráth Tibor – saját meghatározása szerint „földrajzi, népi, szociális és nemzeti alapú” (azaz tulajdonképpen nemzetiszocialista és fajelméleti) –, valamint Stolte István Miklós osztályharcos szemléletű történetírását. Ekkor is a szellemtörténet, és a nemzeti történetírás mellett történelmi látnyát, de azok vadhajtsáit elutasította. Határozottan kiállt a kizárólag szakmai alapozottságú kutatások mellett, óvott a ma „jelentős, sőt sorsfordító eszmék és törekvések múltba vetítésétől”, és „attól, hogy a történelem szemléletébe napi politikai szempontokat vegyítsünk”. „Gyakran halljuk – emelte ki –, hogy a történet a múlt politikája és a politika a jelen története. Ha ez a megállapítás nem is szabatos, sok igazság van benne. Az államférfinak mindig hasznára van a történet ismerete, a történetíró sem vallja kárát, ha betekinthez a gyakorlati politika műhelyébe. A múlt politikáját azonban éppoly kevésbé szabad a jelen szemszögéből vizsgálnunk és értékelnünk, amint hogy az államférfi sem folyaodhatik a történet folyamán gyakorta bevált, de ma már a kör körülmények változása miatt idejükét múlt politikai eszközök alkalmazásához.”³⁷

A fentiek alapján megállapítható, hogy Hóman a módszertani tanulmányaiban szellemtörténeti programot adott, sokkal határozottabban, mint például Szekfű. Ugyanakkor többször hangsúlyozta, hogy a szellemtörténetet azonosnak tartja a művelődéstörténettel, pusztán módszertani eljárásnak véli, amely ugyan a szellemi tényezők elsődlegességét vallja, ám számos segéd- és rokon tudomány eljárását alkalmazva – tehát interdiszciplinárisan – vizsgálja témáját, és erről valamiféle szintézist kíván adni. Utóbbi tekintetben valóban szellemtörténetész volt, hiszen egész munkásságában kimutatható a többoldalú közelítés igénye.³⁸

Ezt tükrözte legismertebb műve, a Szekfű Gyulával közösen írt *Magyar történet* is, amely az első kiadásban nyolc, az 1935-ös másodiktól pedig – átdolgozva és kibővíve – öt kötetben jelent meg. Ezután változatlan utánnyomásban még négy, összesen tehát hét kiadásban, 25 000 példányban látott napvilágot látott napvilágot, ami jelezte, mekkora érdeklődés kísérte: a sorozat csaknem minden, magát valamire tartó értelmiségi család könyvespolcán megtalálható volt. Hóman írta az őstörténetről a Mátyás király uralkodásáig tartó fejezeteket (az eredeti tervek szerint a mohácsi vészig ő lett volna a szintézis szerzője, végül az 1440 és 1457 közötti részt tanítványa, Bartoniek Emma jegyezte).

A munka nemcsak a magyar középkor történetének, de saját addigi munkásságának is összegzése volt: számos korábbi tanulmánya és kötete olykor szinte szó szerint köszönt vissza benne. Értékelését már számosan elvégezték,³⁹ itt csak a korszak kiváló és kedvelt publicistája, Pethő Sándor ma is érvényes véleményét idézem a sorozat második, 13. századot és a 14. első felét átfogó kötetéről: az „[...] a modern magyar történelmi kútfővizsgálatnak és szemléleti rekonstrukciónak legsikerültebb megoldásai közé tartozik. Hóman Bálint talán nem olyan kiváló stílművész, mint szerzőtársa, de éppoly elmélyedő gondolkodó és éppoly finom érzékkel bír az események és a jelenségek szintézise iránt, mint Szekfű Gyula.”⁴⁰

Hóman történetírói munkássága 1932-ben, miniszterré történt kinevezésével lényegében lezárult. 1938-ban, Szent István halálának 1000. évfordulóján még megjelent az első királyunkról szóló – talán legszebben megírt, korábbi művein alapuló és addigi kutatásait összegző – műve. Ugyanebben az évben három kötetben adta ki az elnöksége alatt működő Magyar Történelmi Társulat a legfontosabb, középkorral, historiográfiával foglalkozó, illetve művelődéspolitikai tanulmányait, két kötetben pedig – némileg átdolgozva – a *Magyar történet* általa írt fejezetei németül is napvilágot láttak (1942, 1943), ám érdemi tudományos tevékenységet már nem fejtett ki, csak rövidebb cikkeket jelentetett meg. Ez alól az 1943–1944-ban született, *Ősemberek – ősmagyarok* című nagyszéje a kivétel, amelyet – ahogy akkori leveleiből kiderül⁴¹ – börtönévei alatt is szeretett volna folytatni. Nagyrészt sikertelenül, mivel a levelezőlap megírását ugyan engedélyezték neki, de egyébként a tollat és a papírt általában megvonták tőle. Posztumusz művét tisztázatlan – minden bizonnyal befejezetlen – kézírata és jegyzetei alapján 1985-ben az USA-ban adták ki először, azóta már kétszer is megjelent (2001, 2013).

A Hómant a fegyházban is foglalkoztató, gondolatokban és kérdésekben gazdag összegzés egy rendkívül sikeres, elismerésekben bővelkedő tudományos pálya méltatlan lezárása volt. Bár ennek és számos további dolgozatának megállapításait az utóbbi idők kutatásai árnyalták, olykor helytelenítették, vitathatatlan, hogy szerzőjük minden idők legkiválóbb magyar történészei között foglal helyet. Tudományos rehabilitációja ugyan nagyrészt már megtörtént, ám addig mégsem teljes, amíg az MTA 1945-ös, Hómant a tagjai sorából kizáró határozata érvényben marad.

■ JEGYZETEK

1. *Hóman Bálint és népbírósági pere*. Szerk. Ujváry Gábor. Ráció – Városi Levéltár és Kutatóintézet, Bp. – Székesfehérvár, 2019. Benne főleg: Ujváry Gábor: *Hóman Bálint 1946-os népbírósági pere és annak 2015-ös újratárgyalása* című tanulmány, 163–195.
2. Műveinek bibliográfiája: Kozocsa Sándor: *Hóman Bálint irodalmi munkássága*. In: *A Bécsi Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*. 4. köt. MTA, Bp., 1934. 434–443.; Hóman Bálint: *Művelődéspolitikai*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1938. 655–674.; Hóman Bálint: *Ősemberek – ősmagyarok*. A szerző hátrahagyott kéziratát s. a. r. Szendrey Tamás és Clementis-Záhony Botond. Hungarian Cultural Foundation, Atlanta, GA., 1985. 181–188.
3. Hóman Bálint: *A történelem útja. Válogatott tanulmányok*. Vál., szerk. és az utószót írta Buza János. Osiris, Bp., 2002. (A továbbiakban Hóman 2002.)
4. Hóman Bálint: *Semigotha. Weimarer historisch-genealoges Taschenbuch des gesamten Adels jehudäischen Ursprunges. I. Jahrgang*. Weimar, 1912. Kyfihäuser-Verlag. LXII. 607. l. Turul 1912, 138–141.
5. Hóman Bálint: *Molnár Ferencz: Egy haditudósító emlékei*. Bp., 1916. Franklin-társulat. 8° 559. l. Berend Miklós Harczteri naplója. Adatok a magyar honvédség, főképp az 5. honvéd-

- huszárezred történetéből. Bp., 1916. Singer és Wolfner. 8° 344. I. Századok 1916. 6. sz. 403–406.
6. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK), Fond 15/1.
7. Bálint Hóman: *Friesacher, Wiener und böhmische Münzen in Ungarn zwischen den Jahren 1200 bis 1338*. Numismatische Zeitschrift 1917. 189–216. és 1918. 1–38.
8. Századok 1916. 7–8. sz. 510–515. – Katolikus Szemle 1916. 10. sz. 1124–1126.
9. Varga Jenő: *Pénztörténeti kutatások*. Huszadik Század 1918. 1. sz. 306–308. – A munkát elemzi: Tóth László: *Hóman Bálint a történetíró*. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs, 1939. (A továbbiakban Tóth 1939.) 18–21.
10. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 8/a, 20. köt. 20. köt. 1916. május 3-i V. rendes ülés, 20. n. p. és 21. köt. 1917. április 26-i IV. rendes ülés, 13. n. p.
11. Magántanárként tartott előadásainak listája: Tóth 1939. 44.
12. Hivatalos Közlöny 1925. július 25. 188.
13. OSzKK, Fond 15/426. Darkó Jenő Hóman Bálintnak, 1918. február 11. és 15/1828. Hóman Bálint Darkó Jenőnek, 1918. február 19., illetve 15/853. Rugonfalvi Kiss István Hóman Bálintnak, 1918. február 27. és március 23.
14. *Magyar Tudományos Akadémia. Tagajánlások 1918-ban*. MTA, Bp., 1918. 9–10.
15. Akadémiai Értesítő 1918. 270., 359., 360. és 386. (az idézet az utóbbi oldalról származik).
16. *Magyar Tudományos Akadémia. Tagajánlások 1929-ben*. MTA, Bp., 1929. 28–32. – Akadémiai Értesítő 1929. 188. és 1933. 203., 214.
17. Az előadásra több lap is felhívta a figyelmet, például: Budapesti Hírlap 1919. október 8. 7.
18. A gondolatmenetet Hóman székfoglalója alapján összegeztem: *Hóman Bálint: A magyar államháztartás I. Károly korában*. Akadémiai Értesítő 1920. 99–108. – A 306 oldalas kötet: *Uő: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Budavári Tudományos Társaság, Bp., 1921. – Újabb értékelése: Draskóczy István: *Hóman Bálint, a gazdaságtörténet művelője*. In: *Történeti átértékelés. Hóman Bálint a történész és politikus*. Szerk. Ujváry Gábor. Ráció, Bp., 2011. (A továbbiakban Hóman 2011.) 54–57.
19. Tóth 1939. 24.
20. OSzKK, Fond 15/34. – Századok 1919–1920. 526. 1921–1922. 141., 304., 712. és 720. 1923–1924. 222.
21. A sorozatról: Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – európai kitekintéssel*. Osiris, Bp., 2011. (A továbbiakban Romsics 2011.) 284–287.
22. Hóman Bálint: *A magyar honfoglalástörténet irodalma*. Akadémiai Értesítő 1922. 23–28, az idézet: 28. – Hóman Bálint: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. MTA, Bp., 1923.
23. Csánki Dezső – Domanovszky Sándor: *Jelentés a Röck Szilárd-alapítványból hirdetett nyílt pályázatról*. Akadémiai Értesítő 1924. 181–183. – Az MTA nagygyűlésének határozata: uo. 186. – Ld. még: OSzKK, Fond 15/25.
24. Hóman Bálint: *A székek eredete*. Magyar Nyelv 1921. 90–107. – Erről szóló tanulmányai értékelése: Szabados György: *Hóman Bálint, a korai magyar állam és ethnogenezis kutatója*. In: Hóman 2011. 19–39.
25. Hóman Bálint: *A magyar történetírás első korszaka*. Minerva 1923. 11–40., az idézet: 40.
26. Hóman Bálint: *Kishevenesí Hevenesí Gábor. A magyar történeti forráskutatás első szervezője*. In: *Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján*. Szerk. Lukinich Imre. Budapesti Hírlap, Bp., 1925. 453–462.
27. Hóman Bálint: *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVIII. században*. Stephaneum, Bp., 1920.
28. Erős Vilmos: *Hóman Bálint és a historiográfia*. Korunk 2010. 9. sz. (A továbbiakban Erős 2010.) 62–70. – Romsics 2011. 11.
29. *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Szerk. Magyary Zoltán. Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, Bp., 1927. 114–118.
30. Hóman Bálint: *Magyar középkor*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1938. 403–419.
31. Hóman Bálint: *Történetírás és forráskritika*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1938. 457–466. – Vö. Erős 2010. 65–66.
32. OSzKK, Fond 15/1868. Hóman Bálint Rác Lajosnak, 1926. február 2.
33. Hóman 2002. 362–373.

34. Hóman 2002. 348–363., az idézetek: 348–356., 361–362. – A *Magyar történet* előszava: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I–V. köt. 3. változatlan kiad. Egyetemi Ny., Bp., 1935–1936. I. köt. 10. – Arról, hogy a *Magyar történet* bevezetőjének Hóman volt a szerzője, a kortársak közül – mások mellett – Tóth László nyilatkozott: Tóth 1939. 46.
35. Uo., Fond 7/795. Hóman Bálint Lenkey Gusztávnak, 1931. január 24.
36. Hóman 2002. 374–407.
37. Hóman Bálint: *Elnöki megnyitó beszéd*. Századok 1943. 4–6. sz. 137–153., az idézetek: 152–153.
38. Tóth 1939. 56–57. – Hómant – hasonló szempontok alapján – Erős Vilmos is szellem-történésznek tartja: Erős 2010. 64–65.
39. Tóth 45–48. – Romsics 2011. 300–302., 305–307. – Szende László: *Hóman Bálint és a Magyar történet genezise*. In: Hóman 2011. 58–68.
40. Pethő Sándor: *Turáni hullám a XIII. században*. Magyarország 1930. október 5. 2–3.
41. OSZKK, Fond 15/2027–2031.

